

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНИХ ПРОМИСЛОВИХ КЛАСТЕРІВ

У зв'язку зі зростаючим залученням України у глобальні економічні процеси проблема підвищення конкурентоспроможності економіки на основі формування різного роду організаційних утворень як на державному, так і на регіональному рівнях набуває особливої актуальності для нашої країни.

Серед великої кількості різних теорій формування і розвитку конкурентоспроможності найпоширенішою є теорія кластерного розвитку. Для всієї економіки держави кластери відіграють роль точок зростання внутрішнього ринку і бази міжнародної експансії. Услід за першим часто утворюються нові кластери, і міжнародна конкурентоспроможність країни збільшується. Висока конкурентоспроможність країни тримається саме на сильних позиціях окремих кластерів, тоді як зовні їх навіть найрозвиненіша економіка може давати посередні результати. Коли формується кластер, усі виробництва починають у ньому надавати один одному підтримку, а вигода розповсюджується по всіх напрямках зв'язків. Нові виробники, що приходять з інших галузей кластера, прискорюють розвиток, стимулюючи різні підходи до НДДКР і забезпечуючи необхідні засоби для впровадження нових стратегій. Відбувається вільний обмін інформацією та швидке розповсюдження нововведень по каналах постачальників або споживачів, що мають контакти з численними конкурентами. Кластер стає засобом для подолання замкнутості на внутрішніх проблемах, інертності, негнучкості та змов між суперниками, які зменшують або повністю блокують благодійний вплив конкуренції та появу нових фірм. Таким чином, наявність кластера дозволяє національній галузі підтримувати свою конкурентну перевагу, а не віддавати її тим країнам, які більш схильні до оновлення.

Для проведення дослідження велике значення мали роботи як теоретичного, так і прикладного характеру у сфері формування сучасних організаційних утворень, виконані

Є. Бергманом, Б. Гарретом, Є. Дахменом, П. Кругманом, К. Морганом, Е. Менсфілдом, В. Письмаком, А. Пригожиним, А. Миграняном, Л. Ганушаком, Ж. Мингальовою, Є. Монастирним, І. Феровою та іншими. Поряд із тим значна кількість питань щодо обґрунтування підходів по формуванню конкурентоспроможних промислових кластерів є невисвітленими і потребують методологічного визначення.

Метою статті є обґрунтування методологічних підходів до формування конкурентоспроможних промислових кластерів з урахуванням макро- і мезорівнів національної економіки.

У розвитку економіки країни істотну роль відіграють не тільки самі підприємства, але і простір між ними і над ними, те, що пов'язує мікроекономічний рівень із макроекономічним. В економічній теорії та практиці значне місце займає мезорівень економіки як об'єкт державного регулювання та основний носій національних конкурентних переваг. Пропозиції російського вченого Г.Б. Клейнера стосовно розвитку теоретичних засад і практичних рекомендацій щодо функціонування економіки країни на мезорівні, мають вагомое значення для можливості їх застосування в сучасних ринкових умовах в Україні. Під мезоекономічним рівнем, або мезоекономікою, він розуміє сукупність не тільки власне соціально-економічних підсистем середнього рівня економічної ієрархії, але й підсистем, які знаходяться на нижчих рівнях, зокрема підприємств та їх угруповань [1, 2].

Мезоекономіка є розділом теоретичної економічної науки, пов'язаним із вивченням поведінки, змісту і суті проміжних систем національного господарства, які стоять між мікро- і макроекономікою та мають важливе самостійне значення. Особливе місце в мезоекономіці відводиться вивченню проблем регіональної економіки як важливої складової національної економіки в цілому. Як відзначає Г.Б. Клейнер, предметами розгляду і

регулювання в мезоекономіці є сукупності підприємств і організацій, що демонструють одночасно поведінку групи об'єктів і групового об'єкта. До таких об'єктів належать: фінансово-промислові та торговельно-промислові групи; підприємства, що знаходяться в одному місті, районі; виробники, що оперують на одному ринку; мережні структури, пов'язані стійкими фінансово-економічними відносинами; великі вертикально інтегровані компанії та комплекси тощо [1].

У рамках дослідження, що проводиться, розглянемо такі мезоекономічні утворення, як мережні структури, основу яких складають кластери. Досі відсутнє однозначне, загальноприйняте визначення кластера, і часто поняттям кластера підміняють позначення інших просторово-економічних утворень. Основна проблема полягає в тому, що незважаючи на загальне визнання унікальності кожного окремого кластера, вчені різних країн, як правило, продовжують розуміти під кластером виключно один із підвидів цієї широкої групи об'єктів. З одного боку, сильний вплив досліджень агломерації малих підприємств у північних регіонах Італії та Силіконовій долині, призвів до поширеної помилки, що кластери незмінно мають бути маршалловського типу – у вигляді агломерації невеликих, тісно взаємозв'язаних компаній. З іншого боку, серед вітчизняних економістів ще й зараз поширена думка, ніби кластери – це саме територіально-виробничі комплекси.

Серед безлічі ідей і концепцій, що розкривають підходи до формування кластерів, найбільш значущими є роботи Майкла Портера «Конкуренція» і «Міжнародна конкуренція» [2, 3]. Його теорія стала загально визнаною концепцією, а кластерна модель є інструментом підвищення конкурентоспроможності економіки регіону або країни в цілому. За визначенням М. Портера [2, 221], кластер є сконцентрованими за географічною ознакою системою взаємопов'язаних фірм і організацій, значущість яких як цілого перевищує просту суму складових. Саме на конкурентних перевагах окремих кластерів у країні тримається високий рівень національної конкурентоспроможності. Стан такий є не випадковим, адже досягнута підприємством конкурентоспроможність поширюється на середовище, що оточує (інші підприємства, споживачів, постачальників). Між ними

відбувається обмін конкурентними перевагами і таким чином формується кластер, у межах якого справляється позитивний вплив на подальше зростання конкурентоспроможності всіх його складових. Отже, кластерне утворення найбільш повно враховує формат конкуренції, що постійно змінюється, а також головні джерела конкурентних переваг.

На погляд Г.Б. Клейнера, під кластером розуміється просторово-економічний феномен, основу якого складають конкретні суб'єкти економічної діяльності – члени кластера [4, 20]. Особливої уваги заслуговує світовий досвід створення нових виробничих систем на основі мережних структур – кластерів – територіальних зон розвитку нових технологій. За визначенням Л.С. Маркова, кластер – індустріальний комплекс, сформований на базі територіальної концентрації мереж спеціалізованих постачальників, основних споживачів, пов'язаних технологічним ланцюжком, і виступає альтернативою секторальному підходу [5]. На думку І.С. Ферової, кластер є групою географічних локалізованих взаємозв'язаних компаній, постачальників устаткування, комплектуючих, спеціалізованих виробничих послуг, інфраструктури, науково-дослідних центрів, ВНЗ та інших організацій, які взаємодоповнюють одна одну в досягненні конкретного господарського ефекту та підсилюють конкурентні переваги окремих компаній і, отже, кластера в цілому [6, 52]. Вона робить висновок, що однією з ознак кластера, який можна віднести і до промислових кластерів, у загальній моделі виробничо-коопераційних та інших взаємодій суб'єктів господарювання є принцип територіальної локалізації.

Отже, під *кластерним утворенням* треба розуміти лише один із типів мезоекономічних систем, який обрано як об'єкт вивчення, що веде до систематизації видів мезоекономічних структур. Таким чином, *кластер* – це територіальне об'єднання взаємопов'язаних утворень мезорівня економіки, що тісно співпрацюють із науковими установами, вищими навчальними закладами, громадськими організаціями й органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності

власної продукції та сприяння розвитку регіону.

В умовах ринкової економіки основною відмінністю, але разом із тим і перевагою кластерного підходу над іншими прикладами інтеграції можна вважати ефективне поєднання у межах кластера співробітництва й конкуренції, що дає змогу виводити всіх учасників об'єднання на якісно новий рівень розвитку. Аналізуючи переваги кластерних утворень, можна виділити важливі чинники, що забезпечують ефективність формування кластерів. Перш за все це:

наявність великого підприємства – лідера, що визначає довготривалу господарську, інноваційну та іншу стратегію кластера в цілому;

територіальна локалізація загальної більшості підприємств – учасників кластера (університетів, наукових лабораторій, експертно-консультаційних фірм, інформаційно-аналітичних, консалтингових і маркетингових центрів тощо);

стійке і домінуюче значення господарських зв'язків між підприємствами;

довготривала координація між учасниками системи в рамках основних систем управління, виробничих програм, інноваційних процесів та інше;

близькість до ринків, що є найважливішою характеристикою діючих кластерів;

забезпечення спеціалізованою робочою силою;

конкуренція, кооперація та співпраця, стимулюючі пошук нових методів організації та управління виробництвом;

наявність транспортних і під'їзних шляхів, населених пунктів і необхідних комунікацій (або можливості будівництва населених пунктів нового зразку);

підпорядкування діяльності кластерів розвитку інноваційних процесів;

активний розвиток різних видів партнерства, обов'язково – інноваційного;

наявність і доступність природно-сировинної бази тощо.

При подальшому аналізі кластерного підходу ми в першу чергу розглядатимемо інноваційні кластери, розуміючи, що саме вони є механізмом прискореної побудови економіки України, яка ґрунтується на знаннях. Найбільші успіхи показують

кластери з високим ступенем участі наукових центрів і університетських комплексів, із високою часткою інноваційної продукції, що випускають товари з довгостроковими конкурентними перевагами за рахунок використання результатів наукових досліджень, здійснюють підготовку висококваліфікованих кадрів у своїх інтересах. Для регіонів, що володіють високим науково-технічним і освітнім потенціалом, вивчення механізмів формування і розвитку таких кластерів життєво необхідне.

В аспекті інноваційного розвитку, використовуючи розробки Є.О. Монастирного [7, 40], у якого інноваційний кластер є підсистемою інноваційної системи Росії, наведемо визначення, що полягає в поглибленні теоретичних основ щодо створення кластерів. *Інноваційний кластер* – це організаційне утворення, що сформоване на базі або має у своєму складі центри генерації наукових знань, центри генерації бізнес-ідей, центри підготовки висококваліфікованих фахівців; випускає продукцію, що володіє конкурентними перевагами на довгострокову перспективу; діє в сучасних ринкових умовах або формує нові ринки збуту.

Таке визначення інноваційного кластера, безумовно, звужує системне поняття «інноваційний» як здатний ефективно пристосовуватися до змін зовнішнього середовища, але є робочим і дозволяє поставити завдання як точного опису подібного кластера, так і вимірювання ступеня його інноваційності. Тому слід зазначити, що ступінь інноваційності кластера є якісною або кількісною характеристикою, що відображає ступінь інтеграції до складу кластера центрів генерації наукових знань, центрів генерації бізнес-ідей, центрів підготовки висококваліфікованих фахівців; частку випуску інноваційної та наукоємної продукції в загальному обсязі виробництва; характеристики ринків збуту цієї продукції.

Досвід найбільш розвинених країн, які досягли успіхів у посиленні своєї конкурентоспроможності показує, що конкурентні переваги досягаються та утримуються шляхом боротьби за інноваційність у виробництві, що ґрунтується на актуальній для нашого часу економіці знань. Інноваційність виробництва

трансформується в політику формування конкурентоспроможних промислових кластерів, що увійшла до національних програм економічного розвитку багатьох країн. Кластерна політика, що базується на інноваціях, спирається на ефективну взаємодію промислових підприємств, організацій науки й освіти з безпосередньою участю системи державної підтримки, що приводить до конкурентоспроможності підприємств на глобальному ринку.

Кластерний підхід є відносно новим для України в ринкових умовах методологічним інструментом при формуванні національної та регіональної промислової політики. Основою такої

політики стає стратегія територіального розвитку, яку зорієнтовано на якість локальних конкурентних переваг і на увагу до регіональних виробничих систем. Із точки зору на системний підхід, щоб набути нових якостей національна економічна система в змозі тільки при своєчасній, прогресивній зміні регіональних економічних систем.

Отже, дослідження сучасного вітчизняного і зарубіжного досвіду щодо кластеризації економіки дозволило виділити переваги, що отримує уряд України та реальний сектор економіки від запровадження кластерного підходу до управління конкурентоспроможністю, що наведено в таблиці.

Таблиця. Переваги від запровадження кластерного підходу до управління конкурентоспроможністю

Переваги, що отримує уряд України	Переваги, що отримує реальний сектор економіки
Увага вищого керівництва – концентрується на найбільш ефективних напрямках діяльності підприємств. Робота уряду щодо впровадження базових трансформацій (стабілізація, лібералізація, приватизація) набуває конкретного змісту. Найбільш активній частці суспільства вона стає зрозумілішою. Розвивається багатоплановий діалог із тими суб'єктами відтворювального процесу, які працюють на високотехнологічну перспективу України. Створюються умови для зміцнення позитивного іміджу уряду	Поліпшення доступу до нових та суміжних (комплементарних) технологій. Економія витрат завдяки ефектам інтеграції зусиль, співпраці (синергії) та спеціалізації. Комплексні ефекти від розподілу ринків. Можливість проводити спільні дослідження з постачальниками та споживачами. Забезпечення професійної підготовки спеціалізованих кадрів. Зниження вхідних (вихідних) бар'єрів на ринку. Розширення можливостей імпорту доданої вартості, створеної за кордоном (через експорт високо-рентабельної високотехнологічної продукції створюються умови для вигідного імпорту зарубіжної праці)

Відзначимо, що кластери не є носіями тільки позитивних властивостей, адже його негативні властивості також можуть бути дуже суттєвими [8, 191]:

надмірна підтримка з боку держави може привести до того, що учасники кластера, уже почавши успішно працювати, можуть спробувати набути політичної ваги, щоб добитися для себе більш сприятливого режиму, що може призвести до втрати конкурентоспроможності;

концентрація підприємств створює загрозу посилення монопольних тенденцій з боку кластера стосовно окремих напрямів діяльності або ринкових секторів. Застій або спад хоча б одного з напрямів діяльності кластера також може призвести до

поступової втрати конкурентоспроможності учасниками та занепаду всього кластера;

відмова підприємств та інституцій кластера від спрямованості на постійне оновлення, поліпшення наявних технологій, стратегії маркетингу, інновацій, наукових досліджень, товарів, виробництв призводить до цілковитої втрати конкурентоспроможності та його розпаду.

Істотною відмінністю реалізації кластерного підходу в Україні є те, що має трансформуватися вся система державного управління промисловим сектором економіки, основою якої стає здатність держави керувати приватними промисловими компаніями по стратегічно важливих напрямках. Тобто кластери розглядаються як об'єкт інноваційної

промислової політики, головною метою якої є підвищення конкурентоспроможності країни та її регіонів.

Це дозволяє уточнити і сформулювати визначення *інноваційного промислового кластера* (далі – *промислового кластера*) як мезоекономічної мережної структури, що має географічну локалізацію, при якій підприємства, що входять в основний ланцюжок створення доданої вартості, пов'язані загальними економічними інтересами і певною корпоративною культурою, доповнюючи один одного з метою посилення конкурентних переваг і взаємодіють із постачальниками, споживачами, науковими, освітніми і суспільними організаціями, за допомогою обміну товарами, технологіями, інформацією, послугами тощо на основі інноваційного партнерства.

Оскільки кластерам притаманні властивості, що сприяють прискоренню інновації, деякі з них можуть вважатися особливо схильними до вирішення цього завдання. Це привело до необхідності обґрунтування концепції інноваційних промислових кластерів. Будь-який інноваційний кластер інноваційоє в найширшому сенсі, тобто нововведення може відбутися від удосконалень шляху, яким компанії кластера організують власну діяльність, розвивають, проводять і розподіляють продукцію.

Інноваційні промислові кластери сприяють появі ряду переваг, які заслуговують на увагу. Серед них: збільшення можливостей для інновації; поліпшення формування бізнесу; збільшення продуктивності.

Хоча кластеризація може підсилювати конкуренцію та інновацію, вона не застрахована від ризику, який може призвести до зменшення конкурентоспроможності, при інших рівних, і/або призвести до застою або розпаду. Можна виділити такі підводні камені кластеризації:

уразливість (спеціалізація може викликати вразливість регіону. Технологічна уривчастість може підірвати певні переваги кластера);

ефект замкнутості (надмірна упевненість щодо локальних контактів і «мовчазного» знання, у комбінації зі

зневагою зовнішніми зв'язками і недоліком передбачення, може пояснити ефект замкнутості, обумовлений переважанням сталих практик);

негнучкість (жорсткі існуючі структури ризикують затримувати радикальну переорієнтацію або перешкоджати необхідній перебудові);

зменшення конкурентного тиску (кооперація може викликати скорочення конкурентного тиску, що є рушійною силою інновації);

синдром самодостатності (звикаючи до минулих успіхів, кластер може бути не в змозі розпізнати тенденції, що змінюються);

внутрішній спад (необхідний для формування базису розвитку кластерів).

Ці моменти підкреслюють значення безперервної інновації як ключа до тривалого успіху сучасних організаційних утворень як кластерів.

Виходячи з результатів проведеного дослідження, урахувавши особливості розвитку української економіки, окреслимо економічне середовище промислового кластера та представимо його у вигляді моделі, наведеної на рисунку. Дана модель є основою для подальшого визначення стратегії діяльності кластерних утворень у промисловості, яка враховує макро- і мезорівні національної економіки. Основними складовими такої моделі, що враховують принцип інноваційного партнерства, є:

1. *Початкові умови або чинники* (кваліфікований персонал, доступ до капіталу, розвинена інфраструктура).

1.1. Переваги:

розвинена система вищої та спеціальної освіти;

можливості для проведення НДДКР;

доступ до портів і розвиненої мережі залізниць;

доступ до корисних копалин.

1.2. Недоліки:

недостатньо розвинена інфраструктура;

зношені виробничі фонди;

недолік кваліфікованого персоналу;

недостатня якість середньої та вищої освіти;

скорочення населення;

низька якість життя;

погана екологія.

2. *Конкурентне середовище* (умови, що склалися в регіоні, заохочують компанії до постійного інвестування в модернізацію та інновації; інтенсивна конкуренція між компаніями регіону).

2.1. Переваги:

здорова конкуренція у ряді секторів.

2.2. Недоліки:

низький рівень конкуренції в більшості секторів економіки;

невисокий рівень підприємницької культури;

наявність корупції й адміністративних бар'єрів;

недостатньо ефективного антимонопольного регулювання.

3. *Попит* (наявність вимогливих регіональних споживачів; сильний попит із боку споживачів в окремих спеціалізованих сегментах, який може бути задоволений компаніями з інших країн; споживачі, чії потреби здатні передбачити попит в інших регіонах).

3.1. Переваги:

окремі великі компанії постійно підвищують рівень вимог до продуктів, що купуються, і послуг;

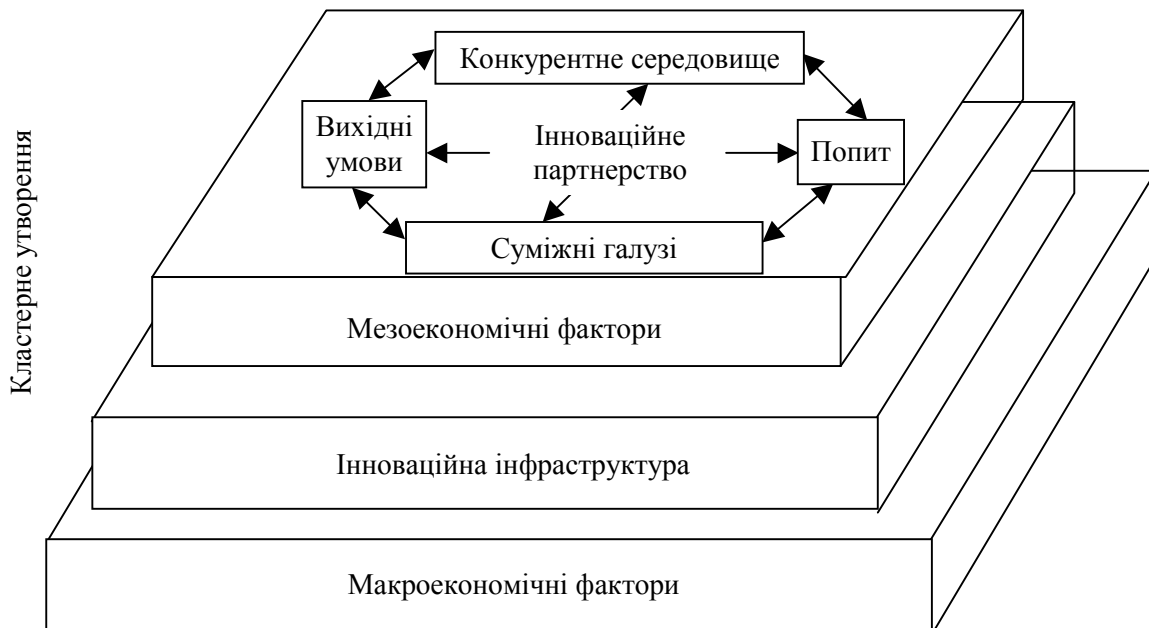

Рисунок. Модель інноваційного промислового кластеру

експортується значна частка вироблених продуктів.

3.2. Недоліки:

незначна кількість вимогливих споживачів;

спад попиту у зв'язку з економічною кризою;

недиверсифікована структура експорту.

4. *Суміжні галузі* (достатня кількість постачальників у регіоні, що надають послуги і продукти високої якості; кластери замість ізольованих галузей).

4.1. Переваги:

усі сегменти ключових кластерів повністю представлені в області.

4.2. Недоліки:

немає надійних і якісних постачальників.

Отже, щоб наведена вище модель інноваційного промислового кластера працювала, необхідно враховувати важливі макро- і мезоекономічні фактори, що сприяють прискоренню інноваційного розвитку у промисловості. А саме:

розуміння необхідності змін і їх підтримка регіональними органами управління:

бачення і розуміння проблем регіону; брак повноважень у регіональних органів влади й управління;

немає кваліфікованого персоналу;

недостатньо ефективного законодавства;

брак прозорості та корупція;
нестабільна політика центрального уряду.

У ринковій економіці кластерні утворення мають тісний зв'язок із регіональною промисловою політикою, яку спрямовано на промислову реструктуризацію регіональної економіки. Коли визначено цілі та завдання промислової політики, а для конкретної галузі вибрано галузі-локомотиви (галузі, які «сходять»), то їх розміщення на території конкретного регіону має супроводжуватися розробкою чіткої територіально-виробничої схеми.

По суті, промислова політика є стратегічним орієнтиром для поліпшення конкурентних переваг регіону, а кластери є реальним механізмом її досягнення на певній території. Таким чином, регіональна промислова політика має бути спрямована на «виращування» регіональних конкурентних переваг, а кластерна політика є визначеним механізмом щодо реалізації стратегічних цілей регіону, у тому числі його інноваційного розвитку.

Кластерний підхід здатний найпринциповішим чином змінити зміст державної промислової політики. У цьому випадку зусилля уряду мають бути спрямовані не на підтримку окремих підприємств і галузей, а на розвиток взаємостосунків: між постачальниками і споживачами, між кінцевими споживачами і виробниками, між самими виробниками і урядовими інститутами тощо.

Очевидно, що такий підхід відобразиться й на принципах державної промислової політики, тому що це потребує повної перебудови апарату державного управління, зміни менталітету місцевих властей, іншого зрізу інформації про стан справ в економіці – не по галузях, а на рівні окремих ринків і компаній. Саме тому такий підхід ще не розглядається на державному рівні ні в Україні, ні в Росії.

Комплексні дослідження щодо формування сучасних організаційних утворень у промисловості дають можливість зробити такі висновки:

1. Кластерний підхід є сучасним методологічним інструментом щодо формування національної та регіональної промислової політики в ринкових умовах,

який спрямовано на виявлення локальних конкурентних переваг діючих виробників.

2. Основною відмінністю, але разом із тим і перевагою кластерного підходу над іншими прикладами інтеграції можна вважати ефективне поєднання у межах кластера співробітництва й конкуренції, що дає змогу виводити всіх учасників об'єднання на якісно новий рівень розвитку.

3. Кластерна політика, що ґрунтується на інноваціях, спирається на ефективну взаємодію промислових підприємств, організацій науки й освіти з безпосередньою участю системи державної підтримки, що приводить до конкурентоспроможності підприємств на глобальному ринку.

4. Конкурентні переваги досягаються та утримуються шляхом боротьби за інноваційність у виробництві, що трансформується в політику формування конкурентоспроможних промислових кластерів і потребує необхідності обґрунтування концепції інноваційних промислових кластерів.

5. Формування інноваційних промислових кластерів є діючим і перспективним механізмом прискореної побудови економіки України, що ґрунтується на знаннях. Основними складовими економічного середовища такого кластера, що враховує макро- і мезоекономічні фактори та сприяє прискоренню інноваційного розвитку в промисловості, є: початкові умови або чинники; конкурентне середовище; попит і суміжні галузі.

Такі особливості запропонованого методологічного підходу до виявлення і формування сучасних конкурентоспроможних промислових кластерів. Але само по собі виявлення кластера не має ставати основною метою дослідження, далі необхідний перехід до розробки адекватної промислової політики з урахуванням особливостей виділених в економіці країни або регіону кластерів.

Література

1. Клейнер Г.Б. Мезоэкономические проблемы российской экономики / Г.Б. Клейнер // Экономический вестник Ростовского государственного университета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://articles.excelion.ru/science/em/08168168171.html>.

2. Портер М. Конкуренция / М. Портер. – Спб.: Вильямс, 2000. – 494 с.
3. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер. – М.: Междунар. отношения, 1993. – 896 с.
4. Клейнер Г.Б. Не должна быть адресной ни промышленная, ни социальная политика. Действия государства могут быть адресными, а политика – нет / Г.Б. Клейнер // ОРЕС.ru – экспертный канал «Открытая экономика» (5 ноября 2003 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ores.ru/point_doc.asp?d_no=43171.
5. Марков Л.С. Мезоэкономические системы: проблемы типологии / Л.С. Марков, М.А. Яголыщер // Регион: экономика и социология. – 2008. – № 1. – С. 18-44.
6. Ферова И.С. Кластерные принципы организации производственного взаимодействия / И.С. Ферова // Экономические проблемы и решения. – 2004. – № 2. – С. 52-64.
7. Монастырный Е.А. Инновационный кластер / Е.А. Монастырный // Инновации. – 2006. – № 2. – С. 38-48.
8. Семенов Г.А. Кластери і технопарки – основа переходу вітчизняної економіки на інноваційний шлях розвитку / Г.А. Семенов, О.С. Богма // Вісник Хмельницького національного університету. – 2006. – № 6, т. 3. – С. 189-193.